

De Romeinen in Noord-Brabant

COLOFON

Deze leskist is ontwikkeld door:

Erfgoed Brabant
Postbus 1325
5200 BJ 's-Hertogenbosch
educatie@erfgoedbrabant.nl
www.erfgoedbrabant.nl

Deze leskist is in 1998 ontwikkeld
In samenwerking met verschillende
musea. Dit project werd mogelijk
gemaakt door subsidie van de
Provincie Noord-Brabant en het
Anjerfonds Noord-Brabant.
Voor nadere informatie over de
oorsprong van dit project kunt u
contact opnemen met
Erfgoed Brabant.
Deze docentenhandleiding is een
geheel herziene versie.

© Januari 2011

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever, Erfgoed Brabant.

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Inleiding	4
Belangrijke informatie	5
Het lesmateriaal: voorwerpen, kijklijst, informatiebladen en opdrachten	6
Didactische informatie: voorwerpen als leermiddel	7
Les 1 tot en met 5: van introductie tot eindopdracht	8
Korte lesopzet	13
Overzicht van voorwerpenclusters	14
Antwoordenbladen voor PO	16
Antwoordenbladen voor VO	33
Achtergrondinformatie over de Romeinen in Noord-Brabant voor de leerkracht	49

Voorwoord

Met de leskist *De Romeinen in Noord-Brabant* in handen kan iedere leerkracht van **groep 6** of docent geschiedenis van de **brugklas**, het geschiedenisboek dicht laten en de leerlingen zelf deze geschiedenis laten ontdekken.

Tot vandaag de dag is te merken dat de Romeinen hun stempel hebben gedrukt op een groot deel van Europa. Het *schrift* is in onze streken door de Romeinen gebracht. In onze taal zijn allerlei *Latijnse woorden* terug te vinden. We gebruiken nog steeds de '*Romeinse cijfers*'. In de *kalender* die door de Romeinen is geïntroduceerd vinden we in de maanden juli en augustus Julius Caesar en keizer Augustus terug. Op het gebied van bouwen gaat het gebruik van *dakpannen* en *bakstenen* terug op de Romeinse tijd. Nog steeds vinden we gebouwen in *Romeinse stijl*. Op het gebied van de infrastructuur kunnen we denken aan *verharde wegen*, *bruggen*, *wegwijzers* en *reiskaarten*. Veel dagelijkse gebruiksvoorwerpen die wij kennen gaan terug op de Romeinse tijd: *gedraaid aardewerk*, *geblazen glas*, *allerlei gereedschap* en de *veiligheidsspeld* die ontwikkeld is uit de Romeinse fibula.

In de Romeinse tijd zijn *nieuwe gewassen* zoals rogge, bieten, verschillende soorten fruit als de peer en de pruim, allerlei kruiden, *olijfolie* en *wijn* 'ingeburgerd'. Ook de *kip* is door de Romeinen hier gebracht.

In de economie heeft het gebruik van *geld* als betaalmiddel zich een niet weg te denken plaats verworven. Op het gebied van *recht* en rechtspraak vinden we begrippen als *burgerrecht* en *Romeins recht*. Elementen van de Romeinse cultuur leven zo voort ook al behoort het West-Romeinse rijk al meer dan vijftienhonderd jaar tot het verleden.

Wij wensen u veel plezier tijdens de uitvoering van het project en hopen dat het ook uw conclusie zal zijn dat *De Romeinen in Noord-Brabant* de energie en tijd die u als leerkracht in het project steekt, meer dan waard is!

Erfgoed Brabant

De doelgroep en de doelstelling

De Romeinen in Noord-Brabant geeft kinderen uit **groep 6** van de basisschool en de **brugklas** van het voortgezet onderwijs een beeld van het leven in Brabant rondom het begin van de jaartelling. De Romeinen hebben zich hier dan sinds enkele tientallen jaren gevestigd. De inheemse bevolking heeft hen leren kennen en leeft met hen samen. Beide groepen hebben hun sporen achtergelaten in de bodem. Aan de hand van deze teruggevonden voorwerpen hebben archeologen een beeld gekregen van de samenleving in Brabant in de Romeinse tijd. Wat vertellen deze voorwerpen over die periode? Daarbij ontdekken leerlingen wat de Romeinen hier voor invloed hebben gehad. Ook zien zij hoe de inheemse bevolking in allerlei opzichten leefde.

Geschiedenis letterlijk 'tastbaar' maken

De voorwerpen in de leskist maken de geschiedenis tastbaar voor de leerlingen. Zij kunnen de geschiedenis letterlijk vastpakken en onderzoeken.

Een aantal van de voorwerpen in de leskist is authentiek en afkomstig uit Nederlandse opgravingen. De meeste voorwerpen zijn echter replica's omdat de originele museumstukken de vitrine niet mogen verlaten.

De volgende thema's komen aan bod: het schrift, de kalender, kopen en verkopen, Romeinse kleding, Romeinse wegen, make-up, het badhuis, huizen bouwen, landbouw en veeteelt, potten bakken, terra sigillata, goden en godsdienst, glas blazen, sport en spel, ijzer smeden en het leger.

De Romeinen in Noord-Brabant sluit aan bij de kerndoelen voor geschiedenis in het basisonderwijs (PO). Het materiaal kan een deel van de stof in veelgebruikte geschiedenismethodes vervangen.¹

Voor het voortgezet onderwijs (VO) is er door het SLO geen inhoudelijk overzicht van de verschillende lesmethoden samengesteld. De VO-leerkracht die met deze leskist wil werken zal zelf moeten bepalen in hoeverre de leskist lesstofvervangend te gebruiken is, afhankelijk van de gebruikte lesmethode. De *Doe-het-zelf*-opdrachten zijn voor het PO en VO gelijk en vindt u in de map met het lesmateriaal voor het PO.

Leerdoelen:

- Leerlingen krijgen een beeld van het leven in Noord-Brabant in de Romeinse tijd.
- Leerlingen leren informatie te halen uit historische voorwerpen.
- Leerlingen ontdekken dat veel elementen uit 'onze' cultuur afkomstig zijn uit de cultuur van de Romeinen.

¹ *Speurtocht*

De Trek

Brandaan

Wijzer door de tijd

Tijdstip

Bij de tijd

Een zee van tijd

Groep 5 H2 Tijd van Grieken en Romeinen

Groep 7 H2 Tijd van Grieken en Romeinen

Groep 5 H3 Romeinen in ons land

Groep 7 H2 Grieken en Romeinen

Groep 5 H2 Romeinen in Nederland

Groep 7 H2 Het Romeinse Rijk

Groep 6 H2 Romeinse tijd dl1 en H3 Romeinse tijd dl2

Groep 6 H2 Tijd van Grieken en Romeinen

Groep 6 H1 Romeinen bij de Rijn

Groep 7 H1 Het Romeinse Rijk

Groep 6 H2 Grieken en Romeinen

Opzet project en tijdsinvestering

Tijdsbeslag: naar keuze; van een lesuur tot een projectweek. Verderop in deze handleiding worden suggesties gedaan voor een lessenserie van 5 lessen en voor een korte lesopzet.

Plaats van uitvoering:

Op school en naar keuze uit te breiden met een museumbezoek.

Belangrijke informatie

In de leskist vindt u alle materialen die u nodig heeft voor de lessen op school. Dit materiaal is met zorg samengesteld en wordt door verschillende scholen na elkaar gebruikt. Gaat u er dus alstublieft zuinig mee om. Wilt u de inhoud van de leskist controleren? Mochten er voorwerpen missen of beschadigd zijn, meld dit dan bij teruggave aan het uitleenpunt. Op deze manier kan elke school met een complete leskist werken.

Om de leerlingen optimaal van dit lesmateriaal te laten profiteren dient u als leerkracht op een aantal zaken te letten:

- Ter voorbereiding kan de leerkracht een keuze maken uit de lessuggesties.
- Het naslagwerk *Aan de rand van het Romeinse rijk* kan door de leerkracht gebruikt worden om een inleidende les voor te bereiden.
- Indien u het onderwerp wilt afsluiten met een bezoek aan een museum raden wij u aan op tijd een afspraak te maken met dit museum. Onderstaande musea hebben Romeinse voorwerpen in hun collectie. Bespreekt u wel van tevoren of die voorwerpen tentoongesteld zijn op het moment dat u het museum wilt bezoeken.

Alphen Streekmuseum Alphen Baarleseweg 1 5131 BA Alphen Telefoon: 013 - 508 18 21	's-Hertogenbosch Noordbrabants Museum Verwerstraat 41 Postbus 1004 5200 BA 's-Hertogenbosch Telefoon: 073 - 68 77 835
Bergeijk Eichamuseum Eerselsedijk 4 5571 CM Bergeijk Telefoon: 0497 - 57 59 86	Sint-Michielsgestel Oudheidkundig Museum Theerestraat 42 5271 GD Sint-Michielsgestel Telefoon: 073 - 551 79 03
Cuijk Museum Ceucum Castellum 1 5431 EM Cuijk Telefoon: 0485 - 32 22 80	

Het lesmateriaal: voorwerpen, kijklijst, informatiebladen en opdrachten

Inhoud van de leskist:

Leskist op verrijdbaar onderstel, 2 losse laden, 32 voorwerpen:

1. Wasboekje
2. Stilus
3. Fibula
4. Spijkerschoen
5. Draadfibula
6. Strigilis
7. Manicuursetje
8. Dobbelsteen
9. Vuurslag
10. Maliëndeel
11. Pantserplaatjes deel
12. Pijlpunt
13. Olielamp gladiator
14. Beursje met munten
15. Glazen fles
16. Wijnbeker
17. Romeins bord
18. Inheemse kookpot
19. Munten
20. Kalender
21. Zalfschaaltje
22. Glazen speelsteentjes
23. Botmateriaal
24. Dakpannen
25. Spintol en wol
26. Hercules
27. Peutingerkkaart
28. IJzeroer – ijzer
29. Amphorascherf
30. Zaden
31. Terra sigillata schaal
32. Fragment tegula en imbrex

Docentenhandleiding

Werkbladen voor PO en VO

Vergrootglas

Achtergrondinformatie

Overzicht van de indeling van de leskist

De kijklijst

De kijklijst speelt een belangrijke rol en dient drie verschillende doelen. De kijklijst is een hulpmiddel bij het bekijken van het voorwerp, het dient als 'verzamelstaat' voor de gevonden informatie en biedt ruimte voor de afsluitende opdracht. De kijklijsten zijn voor ieder voorwerp gelijk. Er is een versie voor het PO en een versie voor het VO. De leerkracht maakt kopieën van de kijklijst waarop de leerlingen hun antwoorden kunnen noteren.

De kijklijst bestaat uit drie onderdelen.

a. Een vragenlijst die betrekking heeft op het te bestuderen voorwerp:

Deze vragen hebben betrekking op:

- Hoe ziet het eruit?
- Hoe is het gemaakt?

- Waar is het voor gemaakt?
- Wat voor waarde heeft/had het?
- Wat vertelt het voorwerp over 'vroeger'?

b. Een kader waarbinnen de leerlingen hun vermoeden op schrijven over functie en ouderdom van het voorwerp.

c. Een kader waarin de leerlingen de eindopdracht invullen: 'Maak een beschrijving van 'jouw' voorwerp dat in een museum komt te staan.'

De leerlingenbladen

Bij ieder thema zijn verschillende soorten werkbladen beschikbaar.

1. Voor het PO zijn er de *Waar-gaat-het-over*-werkbladen en voor het VO de *Informatie*-werkbladen.

Op deze bladen vinden de leerlingen informatie over de voorwerpen die zij hebben bekeken zodat zij de vragen die zij op de kijklijst hebben ingevuld zelf kunnen controleren. Daarnaast geven deze bladen aanvullende informatie over het thema waar de voorwerpen betrekking op hebben.

2. De *Zoek-zelf-uit*-werkbladen voor PO en *Onderzoek*-werkbladen voor VO bevatten opdrachten die betrekking hebben op de combinatie van voorwerp en thema. De opdrachten zijn zo samengesteld dat de leerlingen met de beschikbare informatie de opdrachten zelfstandig kunnen maken. U kunt zelf de werkbladen kopiëren zodat de leerlingen op deze bladen kunnen werken.

3. De *Doe-het-zelf*-werkbladen zijn voor PO en VO hetzelfde.

De opdrachten op deze bladen bieden de mogelijkheid tot een creatieve verwerking thuis of in de handvaardigheidlessen. Deze opdrachten zijn erop gericht om de leerlingen zelf iets te laten maken. Niet alle opdrachten zijn geschikt voor het PO. De leerkracht maakt zelf een keuze.

4. Het antwoordblad

Hierop vinden de leerlingen de antwoorden op de vragen en opdrachten van *Zoek-zelf-uit*- en *Onderzoek*-bladen. Deze antwoordbladen maken het mogelijk dat leerlingen zichzelf corrigeren. De antwoordbladen zijn bijgevoegd in deze docentenhandleiding en vindt u achterin.

Didactische informatie: Voorwerpen als leermiddel

Voorwerpen zijn als leermiddel te gebruiken omdat zij informatie bieden. Meestal is aan voorwerpen direct te zien waarvoor zij dienen of hoe zij gebruikt moeten worden. Voor voorwerpen die wij niet in ons dagelijks leven gebruiken ligt dat wat moeilijker. Nog ingewikkelder wordt het wanneer de voorwerpen door beschadiging niet meer compleet zijn. Voorwerpen die bij opgravingen gevonden worden, zijn zelden compleet. Toch is het in veel gevallen mogelijk om de fragmenten van een vondst te herleiden tot een voorwerp. Wanneer we een (fragment van een) voorwerp bekijken, aanraken, in de hand wegen of eraan ruiken geeft het zijn informatie of een deel daarvan prijs. Om de informatie die een voorwerp zelf biedt nader te bestuderen kunnen we onderscheid maken naar:

Het uiterlijk

Hoe ziet het eruit? Omvang, kleur, versieringen, letters, tekens, beschadigingen, materiaal, stijl, vorm etc.

De constructie

Hoe is het gemaakt? Materiaal, met de hand of machinaal gemaakt, gegoten in een mal, etc.

De functie

Waar is het voor gemaakt? Gebruiksvoorwerp, siervoorwerp etc.

De waarde

Wat voor waarde heeft/had het? Waarde voor de gebruiker, waarde voor de bezitter: financiële waarde, is het kostbaar materiaal, heeft het zeldzaamheidswaarde of emotionele waarde (herinnering)?

Bijzonderheden

Wat vertelt het voorwerp over de tijd waarin het gebruikt is? Ouderdom, herkomst, gebruiker, gebruik.

Door een voorwerp te bestuderen aan de hand van de bovenstaande criteria kunnen we al heel wat te weten komen.

Een voorbeeld: We bekijken een bord van ongeglazuurde, roodgebakken klei met een opstaande rand en glad afgewerkt. Het vertoont sporen van het werken met een draaischijf. Omdat het voorwerp niet versierd is, is het waarschijnlijk een gebruiksvoorwerp. De vorm, het gebruikte materiaal en de constructie op een pottenbakkersdraaischijf doet denken aan een bord van Romeins aardewerk. In het bord staat een stempel gedrukt: ARCHEON. Hieruit kunnen we concluderen dat het een replica van Romeins aardewerk betreft dat gemaakt is in het Archeon. Het bord is dus niet oud, is waarschijnlijk niet geschikt als gebruiksvoorwerp en heeft hooguit emotionele waarde voor de bezitter als aandenken aan een bezoek van het Archeon. Lang niet altijd geeft een voorwerp bij het bekijken alles prijs. In de meeste gevallen is aanvullende informatie nodig die men verkrijgt door een antwoord op de volgende vragen te zoeken.

Is het voorwerp gevonden, gekocht, geërfd, gekregen? Zijn er vergelijkbare voorwerpen bekend waar meer informatie over beschikbaar is? Is er meer bekend over hoe dergelijke voorwerpen in het verleden werden gebruikt? Is er in boeken of in museale verzamelingen of archieven meer over te vinden? Om te achterhalen waarvoor een voorwerp gediend heeft en hoe en door wie het gebruikt is, is dus aanvullend onderzoek nodig.

Voor de leerlingen is zelf aanvullend onderzoek doen alleen al om praktische redenen niet haalbaar. Om toch aan het onderzoeksgedeelte tegemoet te komen zijn informatiebladen samengesteld waar leerlingen op hun niveau meer over 'hun' voorwerp te weten kunnen komen.

Les 1 t/m 5: van introductie tot eindopdracht

Erfgoed Brabant heeft een lessenserie samengesteld die uit vijf onderdelen bestaat. Vanzelfsprekend kan de leerkracht van dit schema afwijken en de leskist op een eigen manier in de lessen gebruiken.

Op de website van www.schooltv.nl/beeldbank staat een aantal clipjes over de Romeinen. Deze clipjes zijn bij de introductie van het onderwerp te gebruiken. Een aantal voorwerpen uit de leskist wordt in de clipjes gebruikt.

De titels van de clipjes: *Alle wegen leiden naar Rome*, *De Romeinen in ons land*, *Het Romeinse Rijk*, *Het Forum*, *Romulus en Remus*, *Opstand van de Bataven en Moordrecht* over een dorpje in de Romeinse tijd. Daarnaast kan een DVD *De Romeinse Tijd* à €32,50 besteld worden bij SchoolTV.

Onderstaand schema geeft een overzicht van de opbouw van de lessenserie.

les/duur	activiteit	doel	leerstof	leermiddelen
1. 20 min.	Inleidende les: De Romeinse tijd in Nederland. Wat zien wij daar vandaag de dag nog van terug (zie voorwoord en informatie voor de leerkracht).	Kennis	- Waarom kwamen de Romeinen hierheen? - Welke gevolgen had dit voor de inheemse bevolking: romanisering	- Geschiedenismethode of vertelles (docent geeft benodigde informatie op basis van de lesbrief Aan de rand van het Romeinse Rijk) - Clipjes SchoolTV - DVD SchoolTV
2. 40 min.	Werken met voorwerpen uit de leskist.	Vaardigheden zoals onderzoeken en samenwerken.	- Bestuderen van voorwerpen: wat heeft de bevolking van de Romeinen geleerd?	- Voorwerpen - Kijklijst - Waar-gaat-het-over-werkblad of Informatie-werkblad - Zoek-zelf-uit-werkblad of Onderzoek-werkblad - Doe-het-zelf-werkblad
3. 40 min.	Bespreken van de 'ontdekkingen' van les 2.	Kennis, uitwisselen en presenteren.	- Leerlingen controleren eigen opdrachten. - Leerlingen vertellen aan de klas over het door hen bestudeerde voorwerp.	- Voorwerpen - Antwoordbladen
4. 50 min.	Museumbezoek.	Kennis en vaardigheden.	- Rondleiding en bekijken van de collectie aan de hand van opdrachten.	Bespreek met het museum welke activiteiten mogelijk zijn.
5. ... min.	Tentoonstelling in de klas of op school voor de andere groepen/ouders.	Kennis en vaardigheden zoals presenteren samenwerken.	- Leerlingen maken invloed van Romeinen tot op heden zichtbaar.	- Voorwerpen uit de leskist - Meegebrachte voorwerpen - Uitwerking Doe-het-zelf-werkblad - (Uitwerking museumbezoek)

Toelichting les 1: De Romeinse tijd in Nederland.

Voor het werken met de voorwerpen uit de leskist is enige achtergrondkennis noodzakelijk.

De leerlingen moeten weten dat de Romeinen hun rijk uitbreidden tot aan de Rijn. De Romeinse soldaten namen hun eigen gewoonten en gebruiken met zich mee. Veel daarvan was nieuw voor de mensen die hier woonden. Gedurende de vierhonderd jaar dat de Romeinen hier verbleven heeft de inheemse bevolking veel overgenomen. Dit wordt romanisering genoemd. Veel van wat 2000 jaar geleden hier naar toe werd gebracht door de Romeinen wordt tot op de dag van vandaag gebruikt.

Achtergrondinformatie is te vinden in de lesbrief *Aan de rand van het Romeinse rijk, Stammen en soldaten in Noord-Brabant*. Vooral hoofdstuk 4 *Gewoonten en gebruiken, Wat leerden de Bataven van de Romeinen?* is als inleiding voor de leerlingen geschikt. Aanvullende informatie voor de leerkracht is ook achter in deze docentenhandleiding te vinden.

Toelichting les 2: werken met de voorwerpen uit de leskist.

Kopieer voor iedere leerling een kijklijst. De andere bladen kunt u naar wens kopiëren of u kunt de geplastificeerde exemplaren in de klappers gebruiken. Maak duidelijk aan de leerlingen wat de bedoeling is:

Door voorwerpen goed te bekijken kun je al heel wat te weten komen waarvoor het is gebruikt en door wie. Maar door goed te kijken kun je niet alles ontdekken. Weet je een antwoord niet, laat dan de vraag open. Je krijgt straks meer informatie waarmee je de vragen misschien wel kunt beantwoorden.

De volgorde van de activiteiten van deze les staan op de kijklijst vermeld.

Leerlingen weten dus wanneer zij een volgend blad aan de leerkracht moeten vragen.

Samengevat verloopt les 2 als volgt:

1. Uitdelen

De leerlingen werken in groepjes van twee. Ieder groepje leerlingen krijgt een cluster van twee voorwerpen die bij elkaar horen. Er zijn 16 clusters zodat 32 leerlingen een voorwerp voor zich krijgen. Telt uw groep meer dan 32 leerlingen, dan zullen er enkele groepjes van 3 leerlingen gevormd moeten worden die samen twee voorwerpen bekijken. De voorwerpenclusters staan vermeld op pagina 14 en 15. Via de plattegronden van de leskist, zijn de voorwerpen eenvoudig in de leskist te vinden.

2. Bekijken

De leerlingen bekijken ieder hun 'eigen' voorwerp en vullen de vragen over het voorwerp op de kijklijst in. Wanneer zij het antwoord niet weten, laten zij de vraag open. De leerlingen schrijven op de kijklijst wat zij denken waarvoor het voorwerp is gebruikt.

3. Informatie verwerven

Vervolgens krijgen de leerlingen schriftelijk nadere informatie. Voor het PO is dit het *Waar-gaat-het-over-werkblad*, voor het VO het *Informatie-werkblad*. Op dit blad lezen zij over het voorwerp dat zij hebben bekeken. Daarnaast vinden zij hier informatie over het thema waar beide voorwerpen betrekking op hebben. Per cluster van twee voorwerpen is er dus één blad met informatie. Zij lezen dit blad en controleren de antwoorden die zij op de kijklijst hebben opgeschreven.

4. Toepassen

Daarna krijgen de leerlingen een blad met vragen en opdrachten. Voor het PO is dit het *Zoek-zelf-uit-werkblad*, voor het VO het *Onderzoek-werkblad*. Voor ieder cluster van twee voorwerpen is er één blad met opdrachten. De leerlingen maken dus in groepjes van twee samen deze opdrachten.

5. Evalueren

Wanneer deze opdrachten gemaakt zijn, maken de leerlingen met z'n tweeën de eindopdracht. De eindopdracht staat op de kijklijst.

6. Zelf maken

Bij ieder cluster van twee voorwerpen is ook nog een *Doe-het-zelf*-werkblad beschikbaar. De opdrachten hierop lenen zich voor knutselwerk thuis of voor gebruik in een handvaardigheidles op school.

Toelichting les 3: bespreken van les 2.

Maak duidelijk wat de bedoeling van de les is:

Iedereen weet nu veel over het onderwerp dat hij bestudeerd heeft. Maar andere leerlingen hebben andere voorwerpen bekeken. Controleer eerst de antwoorden van het *Zoek-zelf-uit*-werkblad met behulp van de antwoordbladen. De voorwerpen worden centraal in de klas opgesteld waarna enkele leerlingen wordt gevraagd om aan de klas over hun voorwerp te vertellen.

De leerkracht geeft nog aanvullende informatie over de voorwerpen. Per voorwerp kan ook aangegeven worden of dit voorwerp in onze tijd nog gebruikt wordt of hoe dit voorwerp door de tijd veranderd is. Zie het overzicht op pagina 12.

De leerkracht maakt duidelijk wat de verschillen tussen verleden en heden zijn maar ook dat er vaak sprake is van continuïteit. Soms denkt de leerling dat een voorwerp echt iets van onze tijd is. Dan blijkt dat dit voorwerp al heel lang bestaat, maar er in het verleden iets anders uitzag. Een voorbeeld hiervan is de veiligheidsspel en de fibula.

Toelichting les 4: het museumbezoek (een museumbezoek is optioneel) of werken aan de *Doe-het-zelf*-werkbladen.

In de musea die op pagina 5 genoemd worden, is nog veel meer te vinden over de Romeinse tijd. De leerlingen zien daar de originele Romeinse voorwerpen en zullen veel herkennen doordat ze met de replica's gewerkt hebben.

De kennis die de leerlingen inmiddels hebben opgedaan kan in het museum worden verdiept door confrontatie met andere voorwerpen. Mogelijke werkvormen in overleg met het betreffende museum: rondleiding, speurtocht, opdrachten gemaakt door de eigen leerkracht, etc.

Wanneer er geen museumbezoek mogelijk is, gaan de leerlingen aan de slag met de *Doe-het-zelf*-werkbladen. Afhankelijk van welke *Doe-het-zelf*-werkbladen gebruikt worden, zijn er verschillende materialen nodig. Deze worden op de werkbladen genoemd.

Toelichting les 5: tentoonstelling in de klas of school.

De voorwerpen uit de kist kunnen de basis vormen voor een tentoonstelling in de school.

In les 2 hebben de leerlingen een bijschrift gemaakt voor hun voorwerp. Dit kan er nu bijgelegd worden. Voorwerpen die de leerlingen zelf gemaakt hebben naar aanleiding van de *Doe-het-zelf*-werkbladen kunnen ook geëxposeerd worden. Veel voorwerpen en technieken die in de Romeinse tijd in onze streken zijn geïntroduceerd, hebben tot op de dag van vandaag hun sporen nagelaten. Deze continuïteit is met moderne voorwerpen zichtbaar te maken. Leerlingen kunnen zelf voorwerpen verzamelen. Met een dergelijke tentoonstelling kan het project worden afgesloten. Wellicht kunnen ouders komen kijken en kunnen de leerlingen zelf een rondleiding geven langs de voorwerpen.

Voorwerpen uit de leskist en hun moderne 'nakomelingen'

Voorwerpen uit de leskist	Thema	Suggesties voor moderne voorwerpen van 'Romeinse' oorsprong
1.a. wasboekje 1.b. stilus	het schrift	lei en griffel, kroontjespen en papier, balpen, tekstverwerker
2.a. kalender 2.b. olielamp	de kalender	kalender olielampje
3.a/g. munten	kopen en verkopen	muntgeld
4.a. fibula 4.b. spintol	Romeinse kleding	veiligheidsspeld
5.a. schoen 5.b. kaart	Romeinse wegen	'bespijkerde' voetbal- of atletiekschoen kaarten, Tom -Tom, ANWB -routeplanner
6.a. zalfschaaltje 6.b. fibula	make-up	make-up spullen broche
7.a. strigilis (huidscraper) 7.b. verzorgingssetje	het badhuis	informatie over sauna, scrubben manicuursetje
8.a. dakpan (tegula) 8.b. dakpan (imbrex)	huizen bouwen	dakpannen baksteen
9.a. zaden 9.b. botten 9.c. bord	landbouw en vee- teelt	zaden, bonen, erwten botten bord
10.a. kom 10.b. beker	potten bakken	gedraaid aardewerk beker
11.a. terra sigillata 11.b. amforascherf	terra sigillata	porselein, versierd aardewerk
12.a. herculesbeeldje 12.b. munten	goden en gods- dienst	heiligenbeelden (huisaltaartjes) kaarsjes (i.p.v. offers)
13.a. fles 13.b. speelsteentje	glas blazen	glazen fles, schaal, kom pionnen
14.a. dobbelsteen 14.b. speelsteentjes	sport en spel	dobbelstenen pionnen
15.a. ijzeroer 15.b. ijzer 15.c. vuurstaal	ijzer smeden	gereedschap gemaakt van ijzer: nijptang etc. aansteker
16.a. maliën 16.b. pantserplaatjes 16.c. pijlpunt	het leger	kogelvrijvest

Korte lesopzet

1. De klassikale vertel-les:

De leerkracht vertelt over de Romeinen en gebruikt de voorwerpen daarbij als illustratiemateriaal.

Op basis van de informatie uit de lesbrief *Aan de rand van het Romeinse rijk, Stammen en soldaten in Romeins Noord-Brabant*, kan de leerkracht in een vertel-les duidelijk maken waarom de Romeinen naar onze streken kwamen, hoe de inheemse bevolking hier leefde, en welke gevolgen het contact tussen de Romeinen en de inheemse bevolking had.

De clipjes van SchoolTV kunnen ook gebruikt worden als introductie van de Romeinen.

In (een) dergelijke vertel-les/clipjes van SchoolTV zijn de voorwerpen op verschillende manieren te gebruiken:

- Als introductie op de les: u laat voorwerpen zien en vraagt de leerlingen wat zij erover kunnen vertellen (Waarvoor hebben ze gediend?, Hoe oud zijn ze?, Waar komen ze vandaan?). De reacties van de leerlingen vormen vervolgens de aanleiding voor het vertellen.

- Als illustratie tijdens de vertel-les.

- Als verwerkingsvorm. De voorwerpen staan centraal in de klas opgesteld. Na afloop van de vertel-les moeten de leerlingen bedenken waarvoor de verschillende voorwerpen hebben gediend en wat dit over het contact tussen de Romeinen en de inheemse bevolking vertelt.

2. Een practicumles:

De leerlingen werken zelfstandig met de voorwerpen en het bijbehorende schriftelijke materiaal.

Tijdens uw inleiding van de Romeinen vertelt u dat tweeduizend jaar geleden de Romeinen naar ons land kwamen. Gedurende de vierhonderd jaar dat zij hier verbleven hebben de mensen die hier leefden veel van de Romeinen geleerd. We weten dat omdat er allerlei voorwerpen uit die tijd gevonden zijn door archeologen. Zij hebben ontdekt waarvoor deze voorwerpen hebben gediend en hoe zij zijn gebruikt. In deze les werken wij net als archeologen. We gaan gevonden voorwerpen bestuderen om uit te vinden waarvoor zij zijn gebruikt. We gaan ook uitzoeken wat deze voorwerpen over het leven van de mensen in de Romeinse tijd ons kunnen leren.

Vervolgens volgt u de werkwijze zoals beschreven bij de toelichting op les 2.

3. Als verwerking van het practicum vertellen leerlingen elkaar in kleine groepjes over de voorwerpen die ze bestudeerd hebben of ze houden een presentatie voor de andere leerlingen.

De bovenstaande suggesties sluiten elkaar niet uit. Het werken met het materiaal uit de leskist is hoe dan ook een goede voorbereiding op een bezoek aan een museum met voorwerpen uit de Romeinse tijd.

Voorwerpencluster	Thema Basisonderwijs	Uitwerking Basisonderwijs	Thema Voortgezet onderwijs	Uitwerking Voortgezet onderwijs	Creatieve verwerking voor Basis- en voortgezet onderwijs <i>Doe-het-zelf-werkblad</i>
Dezelfde voorwerpen voor basis- en voortgezet onderwijs	<i>Waar-gaat-het-over-werkblad</i>	<i>Zoek-zelf-uit-werkblad</i>	<i>Informatie-werkblad</i>	<i>Onderzoek-werkblad</i>	
1.a. Wasboekje 1.b. Stilus	Het schrift	Schrijven	Het schrift	Romeinse letters en cijfers	Maak je eigen schrijfplankje
2.a. Kalender 2.b. Olielamp	De kalender	Dagen en maanden	Tijd	De Romeinse kalender	Maak je eigen olielamp
3.a/g.Munten	Kopen en verkopen	Ruilen en rekenen	Geld	De helm van Deurne	Ontwerp je eigen munt
4.a. Fibula 4.b. Spintol	Romeinse kleding	Spinnen en weven	Kleding	Het Romeinse gezin	Maak je eigen kleren
5.a. Schoen 5.b. Kaart	Romeinse wegen	Onderweg	Wegen en bruggen	Romeinse wegen	Maak je eigen schoenen
6.a. Zalfschaaltje 6.b. Fibula	Make-up	Opmaken	Persoonlijke verzorging	Grafgiften	Maak je eigen fibula
7.a. Strigilis 7.b. Verzorgingssetje	Het badhuis	In bad	Het badhuis	Vloerverwarming en warm water	Wat is er in en rond het badhuis te beleven?
8.a. Dakpan (tegula) 8.b. Dakpan (imbrex)	Huizen bouwen	Op de boerderij	Inheemse boerderijen en Romeinse villa's	Inheemse boerderijen en Romeinse villa's	Maak zelf een mozaïek
9.a. Zaden 9.b. Botten 9.c. Bord	Landbouw en veeteelt	Eten en drinken	Landbouw en veeteelt	Landbouw en veeteelt	Maak je eigen diner
10.a. Kom 10.b. Beker	Potten bakken	Potten en pannen	Klei en leem	De pottenbakkersoven in Halder	Maak je eigen gezichtsurn

11.a. Terra sigillata 11.b. Amforascherf	Terra sigillata	Aardewerk	Terra sigillata	Terra sigillata	Maak je eigen terra sigillata
12.a. Herculesbeeldje 12.b. Munten	Goden en godsdienst	Offers	Goden en godsdienst	De tempel van Empel	Ontwerp een grafmonument
13.a. Fles 13.b. Speelsteentje	Glas blazen	Glas	Glas blazen	Glas	Ontwerp een Romeinse beker
14.a. Dobbelsteen 14.b. Speelsteentjes	Sport en spel	Spelen	Sport en spel	Ludus latrunculorum	Maak je eigen Romeinse spellen
15.a. IJzeroer 15.b. IJzer 15.c. Vuurstaal	IJzer smeden	Gereedschap	IJzer smeden	Werktuigen	Maak je eigen werktuigen van hout, been of steen
16.a. Maliën 16.b. Pantserplaatjes 16.c. Pijlpunt	Het leger	Soldaten	Het leger	Forten en wallen	Maak je eigen wapenrusting

Antwoordenbladen voor PO

De antwoorden op de eerste 10 vragen van de kijklijst vinden de leerlingen op het eerste informatieblad met de titel *Waar-gaat-het-over*. De leerkracht verstrekt dit blad aan de leerlingen wanneer zij klaar zijn met de eerste 10 vragen van de kijklijst. Daarna gaan de leerlingen aan de slag met de *Zoek-het-zelf-uit*-opdracht. De antwoorden op deze opdrachten staan op de volgende antwoordbladen gerangschikt naar thema.

Antwoorden PO blad II Zoek-het-zelf-uit: schrijven

1.

carrus	kar
camera	kamer
littera	letter
bicarium	beker
scutella	schotel

2. De Romeinen gebruikten geen balpen, potlood, viltstift of vulpen.

Antwoorden PO blad II Zoek-het-zelf-uit: dagen en maanden

1. De maanden van het jaar

1. januari	7. juli
2. februari	8. augustus
3. maart	9. september
4. april	10. oktober
5. mei	11. november
6. juni	12. december

2. a. De dagen van de week: zaterdag, zondag, maandag, dinsdag, woensdag, donderdag, vrijdag.

b. In de volgende namen zijn de godennamen bewaard:

Zaterdag: Saturnus

Zondag: Sol (zon)

Maandag: Luna (maan)

3. De sterrenbeelden met de klok mee: vissen, waterman, steenbok, boogschutter, schorpioen, weegschaal, maagd, leeuw, kreeft, tweeling, stier, ram.

Antwoorden PO blad II Zoek-het-zelf-uit: ruilen en rekenen

1. Stereo en TV horen niet in het rijtje thuis.
2. 25 denarii = 1 goudstuk
100 denarii = 4 goudstukken
300 denarii = 12 goudstukken.

3.

I = 1	XI = 11	XXIII = 23
II = 2	XII = 12	L = 50
III = 3	XIII = 13	LXX = 70
IV = 4	XIV = 14	C = 100
V = 5	XV = 15	CXI = 111
VI = 6	XVI = 16	CCX = 210
VII = 7	XVII = 17	D = 500
VIII = 8	XVIII = 18	DC = 600
IX = 9	XIX = 19	DCCV = 705
X = 10	XX = 20	M = 1000

Antwoorden PO blad II *Zoek-het-zelf-uit*: spinnen en weven

1. De goede volgorde van schaap tot kleding:
Schaap – scheren – wol – spintol – draden – weven – kleding.
2. Naaimachine en ritssluiting horen niet in het rijtje thuis omdat die in de Romeinse tijd nog niet bestonden.
3. Een draad kun je spinnen door een stukje wol te klemmen tussen het bolletje van klei en het stokje. Trek aan het plukje wol en maak de wol vast aan het einde van het stokje. Doe dit door van de wol een lusje te maken dat je om het stokje draait. Als je nu de wol vasthoudt, hangt de spintol recht naar beneden. Trek nog een keer aan de wol en draai de spintol rond. De wol wordt tot een draad gedraaid.

Antwoorden PO blad II *Zoek-het-zelf-uit*: onderweg

1. a. De Romeinen bespijkerden hun schoenen zodat de zolen niet zo snel konden slijten. Bovendien zorgden de spijkers in de zolen ervoor dat de wandelaar zich goed kon afzetten.
b. Bij hockey en voetbal worden nog schoenen gebruikt met noppen die hetzelfde effect hebben.
2. 120 kilometer gedeeld door 30 kilometer per dag is 4 dagen lopen.
3. De Romeinen gebruikten mijlpalen om de weg aan te geven. Met verkeersborden van nu doen wij hetzelfde: op de verkeersborden staat de naam van een plaats en het aantal kilometers er naar toe.

Antwoorden PO blad II Zoek-het-zelf-uit: opmaken

1. De Romeinen gebruikten geen krulspelden en shampoo.
2. a.
 1. haarnaald
 2. fibula (mantelspeld)
 3. zalfspateltje
 4. olielampje
 5. kam
 6. munt
- b. Deze voorwerpen zijn afkomstig uit het graf van een vrouw. Mannen gebruikten geen haarspelden.

Antwoorden PO blad II Zoek-het-zelf-uit: in bad

1. 1. masseren
2. omkleden
3. vuil afschrapen met een strigilis
4. zweten
5. op de WC zitten
6. sporten
7. zwemmen

2.

	Wat gebruikt een Romein om zich schoon te maken?	Wat gebruik jij om je schoon te maken?
wassen	olie en strigilis	washandje met zeep
oren schoonmaken	oorlepeltje	wattenstaafje
splinters eruit halen	pincet	pincet
naar de WC gaan	water	WC papier
nagels schoonmaken/verzorgen	nagelstift	nagelvijl
haren wassen	water	water en shampoo
lekker ruiken	parfum	zeep en parfum

Pas vanaf de 2de eeuw na Christus gebruikten de Romeinen ook zeep.

Antwoorden PO blad II Zoek-het-zelf-uit: op de boerderij

1. In een 'gewone' boerderij slapen mensen en dieren onder één dak.
Goed. In de ene helft van de boerderij staan de dieren op stal, in de andere helft woont de boerenfamilie.
2. Voordat de Romeinen hier komen, gebruikt men geen centrale verwarming in huis.
Goed. In de boerderij slapen de mensen rond het haardvuur. De Romeinen bouwen een soort centrale verwarming in de villa's.
3. In een villa wonen en slapen de mensen rond het haardvuur.
Fout. In een villa wonen en slapen de mensen in aparte kamers.
4. In een 'gewone' boerderij woont het personeel in aparte kamers.
Fout. In een 'gewone' boerderij is geen personeel in dienst. Dit is wel het geval bij een villa. Daar woont het personeel in aparte verblijven.
5. Het meeste voedsel dat bij een villa wordt verbouwd, wordt verkocht.
Goed. De villa's zijn veel groter dan 'gewone' boerderijen. Het voedsel dat hier verbouwd wordt, is bedoeld om op de markt of aan het leger te verkopen.
6. De bewoners van 'gewone' boerderijen verbruiken het verbouwde voedsel zelf.
Goed. De boeren leven van het voedsel dat zij zelf verbouwen.
7. Al voor de komst van de Romeinen worden op 'gewone' boerderijen dakpannen gebruikt.
Fout. De dakpannen zijn een uitvinding van de Romeinen die zij hier mee naar toe namen.
8. Het dak van de villa is met riet bedekt.
Fout. Villa's zijn Romeinse boerderijen en zijn met dakpannen bedekt.

Antwoorden PO blad II Zoek-het-zelf-uit: eten en drinken

1. Aan sommige woorden kun je nog zien welk voedsel in de Romeinse tijd naar onze streken is gebracht.
 1. pirum – peer
 2. prunus – pruim
 3. colis – kool
 4. pullus – kip

2. Voorbeelden van eetgewoonten die wij van andere volken hebben overgenomen: pizza (Italianen), bami (Chinezen), rijst (Indonesië), hamburgers (Amerikanen)

3. 10 dingen die niet in de tekening passen:
 1. vliegtuig
 2. tractor
 3. telefoonkabels/elektriciteitskabels
 4. brievenbus
 5. klok op rechter toren
 6. antenne op het dak
 7. vuilnisbak links naast het huis
 8. bril op het hoofd van de man met de hond
 9. bierfles op de mijlpaal
 10. De naam Heerlen bestond in die tijd niet. Heerlen heette toen Coriovallum.

Antwoorden PO blad II Zoek-het-zelf-uit: potten en pannen

1. a. De beker is met de draaischijf gemaakt.
b. Je kunt dat zien omdat de beker mooier en dunner is gemaakt dan de kom. De beker is aan de binnenkant glad. Op de kom vind je afdrukken van vingers.

2. a. Het is een 'Romeinse' oven. Een veldoven is een gat in de grond.
b. a. brandhout
b. pottenbakker
c. vuur
d. ovenbodem met gaten om de hete lucht door te laten
e. oven
f. aarde werk
g. hete lucht

3. De volgende dingen zijn niet in de Romeinse tijd gemaakt: koffiepote, theekopje, bloempote, plastic. Deze dingen zijn pas veel later in de geschiedenis bedacht en gemaakt.

Antwoorden PO blad II Zoek-het-zelf-uit: aardewerk

1.
 - a. Het werk van verschillende pottenbakkers ging in één grote oven. Zij stempelden hun naam in het aardewerk om de potten uit elkaar te kunnen houden.
 - b. Eigen tekening.

2. Waarmee werd terra sigillata gemaakt?
 1. Een tafel wordt gedekt met **servies**.
 2. Een speciaal soort servies is **terra sigillata**.
 3. Aardewerk wordt gebakken in een **oven**.
 4. Terra sigillata wordt gevonden waar de **Romeinen** zijn geweest.
 5. Iemand die aardewerk maakt is een **pottenbakker**.
 6. Aardewerk wordt gemaakt van **klei**.
 7. Terra sigillata wordt gemaakt in een **mal**.
 8. De Romeinen maken aardewerk met een **draaischijf**.

Als je de puzzel goed hebt ingevuld komt in het grijze vlak van boven naar beneden 'stempels' te staan.

Antwoorden PO blad II *Zoek-het-zelf-uit*: offers

1. Het bouwwerk op de tekening is een tempel.
2. De munten, spelden en wapens die hier zijn gevonden, zijn daar als offer voor de goden achter gelaten.
3.
 - a. De naam van de god die hier werd vereerd is Hercules Magusanus.
 - b. Deze god heeft een dubbele naam omdat de god Magusanus lijkt op de Romeinse god Hercules.

Antwoorden PO blad II Zoek-het-zelf-uit: glas

1.
 - a. brandhout
 - b. oven
 - c. gesmolten glas
 - d. tang
 - e. glasblazer
 - f. blaaspijp
 - g. geblazen glas
 - h. mal
 - i. schaar
2. De volgende dingen horen niet in het rijtje thuis: horlogeglas, jampotje, vensterglas, reageerbuisje. Deze dingen zijn pas later bedacht en gemaakt.
3. De uitvinding van het glas en glasblazen kun je vergelijken met het plastic/kunststof in onze tijd. Nu worden ook veel dingen van plastic/kunststof gemaakt die vroeger van glas waren.

Antwoorden PO blad II Zoek-het-zelf-uit: spelen

1. De woorden van links naar rechts:

- Regel 1: speerwerpen
- Regel 2: paardenrennen
- Regel 3: worstelen
- Regel 4: boksen
- Regel 5: gokken
- Regel 6: verliezer
- Regel 7: gladiator
- Regel 8: poppen
- Regel 8: winnaar

De woorden van boven naar beneden:

- Regel 1: speelbord
- Regel 2: feest
- Regel 3: spelen
- Regel 4: dobbelen

De letters die overblijven vormen samen de zin: Spelen in de Romeinse tijd.

2. De volgorde is:

- 1. soldaatje spelen
- 2. met poppen spelen
- 3. met de bal spelen
- 4. hoepelen
- 5. molenspel
- 6. bikkelen

Antwoorden PO blad II Zoek-het-zelf-uit: gereedschap

1. De volgorde is:
a. hoefijzer	x
b. pikhaak	x
c. ring	x
d. hak	
e. hooivork	x
f. blaasbalg	
g. tang	x
h. aambeeld	x
i. smidshamer	x
j. zwaarden	
k. koevoet	x
l. houweel	x
m. spijkers	x
n. nijptang	x

Antwoorden PO blad II Zoek-het-zelf-uit: soldaten

1. Van boven naar beneden in de rondjes: 1, 3, 2, 4, 6, 7, 8, 5.

Antwoordenbladen voor VO

De antwoorden op de eerste 25 vragen van de kijklijst vinden de leerlingen op het *Informatieblad* (blad 1). De leerkracht verstrekt dit blad aan de leerlingen wanneer zij klaar zijn met de eerste 25 vragen van de kijklijst. Daarna gaan de leerlingen aan de slag met de *Onderzoek*-opdracht. De antwoorden op deze opdrachten staan op de volgende antwoordbladen gerangschikt naar thema.

Antwoorden VO blad II *Onderzoek*: letters en cijfers

1.

schola	school
camera	kamer
rotundus	rotonde
prunus	pruim
colis	kool
bicarium	beker
cista	kist
carrus	kar
cellarium	kelder
fenestra	venster
scutella	schotel
molina	molen
pirum	peer

2. XXXII = 32
CLIV = 154
MDC = 1600

3. Indus is 36 jaar oud geworden.

Antwoorden VO blad II *Onderzoek: de Romeinse kalender*

1. De goden van links naar rechts: Saturnus, Sol, Luna, Mars, Mercurius, Jupiter, Venus.
2. De dagen van de week: zaterdag, zondag, maandag, dinsdag, donderdag, vrijdag.
3. In de volgende namen van de dagen zijn de namen van de goden bewaard:
 1. Zaterdag: Saturnus
 2. Zondag: Sol (zon)
 3. Maandag: Luna (maan)
4. Jupiter, de oppergod wordt afgebeeld met bliksemschichten. Donder hoort daarbij: donderdag.
5. De sterrenbeelden met de klok mee: ram, vissen, waterman, steenbok, boogschutter, schorpioen, weegschaal, maagd, leeuw, kreeft, tweeling, stier.

Antwoorden VO blad II Onderzoek: de helm van Deurne

1.

	<i>Informatie uit de vondst van de helm</i>	<i>Informatie uit het verhaal van de geschiedschrijver</i>
Jaartallen	De munten zijn geslagen in de periode 315-319.	De keizer viel in 368 in een hinderlaag.
Uiterlijk van de helm	De helm is verguld en versierd.	De helm is met goud en met edelstenen versierd.
Het gebied	De Peel was in de Romeinse tijd een moerasgebied.	De plaats van de hinderlaag was een moeras.

Conclusie:

Het verhaal van Ammianus kan met de helm van Deurne te maken hebben omdat er overeenkomsten bestaan in de beschrijving van de helm en van het gebied waar de helm gevonden is. De andere vondsten (ruiterspoor, schoenen, dolkschede en munten) die bij de helm zijn aangetroffen wijzen op één man die in het moeras is omgekomen. De munten zijn vijftig jaar eerder geslagen, maar dergelijke munten werden nog lange tijd gebruikt.

Antwoorden VO blad II Onderzoek: het Romeinse gezin

<i>Wat is er veranderd?</i>	<i>In de Romeinse tijd</i>	<i>In onze tijd</i>
Wie zorgen voor de opvoeding van de kinderen?	Vader en moeder	Vader en moeder
Welke kinderen krijgen onderwijs?	Alleen kinderen van rijke ouders	Alle kinderen ongeacht de rijkdom van ouders
Op welke leeftijd krijgen de kinderen les?	Van 8 tot 12 jaar	Leerplicht van 5 tot 18 jaar
Op welke leeftijd worden de kinderen volwassen?	Tussen de 14 en de 16 jaar	Volgens de wet op 18 jarige leeftijd
Wie zorgen voor het huishouden?	Vrouwen	Mannen en vrouwen
Wie hebben taken in het openbare leven?	Alleen mannen	Mannen en vrouwen

Antwoorden VO blad II Onderzoek: Romeinse wegen

M	E	I	N	E	R	S	W	Y	K
B	D	E	R	Y	N	L	Y	V	R
O	O	C	U	Y	K	O	K	R	A
D	R	I	E	L	E	O	B	M	N
E	T	A	R	Y	S	W	Y	K	D
G	D	L	E	G	T	A	D	N	W
R	R	P	E	N	E	A	U	Y	Y
A	S	H	V	A	R	R	U	M	K
V	N	E	H	E	E	D	R	E	T
E	R	N	O	M	N	E	S	G	I
N	U	T	R	E	C	H	T	E	N
S	M	A	U	R	I	K	E	N	E
Z	W	A	M	M	E	R	D	A	M
R	Y	K	D	E	M	E	E	R	N

De letters die overblijven, vormen de zin:
De Rijn vormt de grens van het Romeinse rijk.

De afstand tussen Lugdunum (Katwijk) en Noviomagus (Nijmegen) is 74 mijl langs de bovenste (rode) route op de Peutingerkaart.

1. De volgorde is:
 1. mes
 2. olielampje
 3. munt
 4. spiegel
 5. haarnaald
 6. fles
 7. make-up-setje
 8. fibula
 9. kam

2. Deze voorwerpen zijn afkomstig uit het graf van een vrouw. Mannen gebruikten geen haarspelden.

3. Nee. De voorwerpen zijn allemaal 'Romeins', maar het is mogelijk dat de dode een inheemse vrouw was die deze voorwerpen tijdens har leven heeft gekocht of geruild. Het is dus niet met zekerheid te zeggen of de dode van inheemse of Romeinse herkomst is.

Antwoorden VO blad II *Onderzoek: vloerverwarming en warm water*

1. In de stookplaats (1) wordt een vuur aangelegd. De warmte stroomt in de holle ruimte onder de vloer (2) zodat de temperatuur in de badruimte (3) op peil blijft.
2. Onder de ketel met water (4) wordt een vuur gestookt (1). Het verwarmde water wordt door de kraan (6) open te zetten naar het bad gestuurd.

Antwoorden VO blad II Onderzoek: inheemse boerderijen en Romeinse villa's

1.

Nr.	Bouwwerkzaamheden
6	Het dak bedekken met stro
2	Steunpalen ingraven
4	Nokbalk bevestigen
1	Daksteunen ingraven
3	Dwarsbalken bevestigen
5	Dakbalken bevestigen
7	Wanden vlechten van takken en dichtsmeren met leem

2. 1. In een 'gewone' boerderij slapen mensen en dieren onder één dak.
Goed. In de ene helft van de boerderij staan de dieren op stal, in de andere helft woont de boerenfamilie.
2. Voordat de Romeinen hier komen, gebruikt men geen centrale verwarming in huis.
Goed. In de boerderij slapen de mensen rond het haardvuur. De Romeinen bouwen een soort centrale verwarming in de villa's.
3. In een villa wonen en slapen de mensen rond het haardvuur.
Fout. In een villa wonen en slapen de mensen in aparte kamers.
4. In een 'gewone' boerderij woont het personeel in aparte kamers.
Fout. In een 'gewone' boerderij is geen personeel in dienst. Dit is wel het geval bij een villa. Daar woont het personeel in aparte verblijven.
5. Het meeste voedsel dat bij een villa wordt verbouwd, wordt verkocht.
Goed. De villa's zijn veel groter dan 'gewone' boerderijen. Het voedsel dat hier verbouwd wordt, is bedoeld om op de markt of aan het leger te verkopen.
6. De bewoners van 'gewone' boerderijen verbruiken het verbouwde voedsel zelf.
Goed. De boeren leven van het voedsel dat zij zelf verbouwen.
7. Al voor de komst van de Romeinen worden op 'gewone' boerderijen dakpannen gebruikt.
Fout. De dakpannen zijn een uitvinding van de Romeinen die zij hier mee naar toe namen.
8. Het dak van de villa is met riet bedekt.
Fout. Villa's zijn Romeinse boerderijen en zijn met dakpannen bedekt.

Antwoorden VO blad II *Onderzoek: landbouw en veeteelt*

1. Kleur bruin wat met de handel in vee en huiden te maken heeft: paarden en voorwerpen die van leer gemaakt zijn zoals paardentuig, zadels en schoenen etc.
2. Voor het maken van deze tent zijn ongeveer 64 huiden nodig.
3.
 1. vliegtuig
 2. tractor
 3. telefoon/electriciteitskabels
 4. brievenbus
 5. klok op rechter toren
 6. antenne op het dak
 7. vuilnisbak links naast het huis
 8. bril op het hoofd van de man met de hond
 9. bierfles op de mijlpaal
 10. De naam Heerlen bestond in die tijd niet. Heerlen heette toen Coriovallum.
4. Voorbeelden van eetgewoonten die wij van andere volken hebben overgenomen: pizza (Italianen), bami (Chinezen), rijst (Indonesië), hamburgers (Amerikanen).

Antwoorden VO blad II *Onderzoek: de pottenbakkersoven in Halder*

1. 1. Er zijn resten van een pottenbakkersoven gevonden.
2. Er is aardewerk gevonden dat op een draaischijf is gemaakt.
3. Er zijn misbaksels gevonden.
4. Er is een kleikuil gevonden.
5. Er zijn waterputten ontdekt.
2. De naam van deze pottenbakker was ADIUTOR.
3. a. Het is een Romeinse heteluchtoven. Een veldoven is een gat in de grond.
b. De potten worden gebakken door onder in de oven vuur te stoken. De hete lucht stroomt langs het in de oven opgestapelde aardewerk en verlaat de oven door de 'schoorsteen'.

Antwoorden VO blad II *Onderzoek: terra sigillata*

1. Het werk van verschillende pottenbakkers ging in één grote oven. Om uit elkaar te kunnen houden welke pottenbakker wat gemaakt had, stempelde men zijn naam in het eigen aardewerk.
2. Het terra sigillata is met schepen over de rivieren en met paard en wagen over land naar onze streken gebracht.
3. Als je de naam weet van de pottenbakker kun je uitzoeken in welk gebied veel aardewerk met dezelfde naamstempel is gevonden. Dan heeft zijn werkplaats waarschijnlijk gestaan in de plaats waar veel aardewerk met zijn naamstempel gevonden is.

Antwoorden VO blad II *Onderzoek: goden en godsdienst*

1. a. Het bouwwerk op de tekening is een tempel.
b. De munten, spelden en wapens die hier zijn gevonden, zijn daar als offers voor de goden achtergelaten.
2. a. De naam van de god die hier werd vereerd is Hercules Magusanus.
b. Deze god heeft een dubbele naam omdat de god Magusanus lijkt op de Romeinse god Hercules.
3. munten
mantelspelden
wapens
paardentuig
4. a. Deze god werd vereerd door de Romeinen en door de plaatselijke bevolking. De dubbele naam Hercules Magusanus verwijst naar de verering door de plaatselijke bevolking. De resten van de Romeinse wapens verwijzen naar Romeinse soldaten.
b. Op het verzilverde plaatje staat de naam van Julius Genialis, een soldaat uit het Romeinse leger. Op de altaarsteen staat de naam van Flavus, de belangrijkste bestuurder van de Bataven. Dit is een volk dat hier toen woonde.

Antwoorden VO blad II Onderzoek: glas blazen

1.

<i>Nr.</i>	<i>Werd gebruikt</i>
9, 12	Als kommetje voor voedsel op tafel
1	Voor het vervoeren en bewaren van olie
10, 11	Als flesje voor (bad)olie
2, 3, 5	Als drinkbeker
4, 6, 7, 8	Als parfumflesje

- De Romeinen gebruikten glas voor: parfumflesje, wijnfles, kom, drinkbeker, schenkan, kralen, armband, speelsteentjes, ring. In het rijtje horen dus niet thuis: horlogeglas, jampotje, bloemenvaas, inktpotje, vensterglas, reageerbuisje en lamp. Deze voorwerpen zijn pas later bedacht en gemaakt.
- De uitvinding van het glas en glasblazen kun je vergelijken met het plastic van onze tijd. Nu worden ook veel dingen van plastic gemaakt die vroeger van glas waren.

Antwoorden VO blad II *Onderzoek*: ludus latruncularum

Wie bij het eind van de speeltijd de meeste pionnen in het spel heeft, is de winnaar.

Antwoorden VO blad II Onderzoek: werktuigen

1. a. soldaat maakt zich klaar voor het werken aan de weg
- b. soldaten koken eten
- c. soldaten maken zich gereed voor een verkenningstocht
- d. soldaten slaan het kamp op

2.

	A		B		C		D
x	schep		kookrooster		speer		helm
x	houweel		kookpot		helm		harnas
	helm	x	schep		schildknop		zwaard
	harnas		zwaard		zwaard	x	paardenbit

Antwoorden VO blad II *Onderzoek*: forten en wallen

Op de plattegrond moet tenminste duidelijk zijn dat het fort is omgeven met een wal of muur en een (droge) gracht. Binnen de wallen moet een duidelijke verdeling zijn tussen de verblijven van de soldaten en de opslagruimten en stallen. In het midden van het fort liggen de officiersverblijven, het ziekenhuis en de gevangenis.

Achtergrondinformatie over de Romeinen in Noord-Brabant voor de leerkracht.

De Romeinse tijd in Noord-Brabant

De komst van de Romeinen.

In de achtste eeuw voor Christus ligt in Italië, aan de rivier de Tiber, een klein dorpje: Rome. Achthonderd jaar later is dit dorpje uitgegroeid tot een groot en machtig rijk. Het strekt zich uit van de Rijn tot de Nijl en van de Sahara tot ver over de Alpen. De oudste geschreven berichten over de komst van de Romeinen in het zuiden van het huidige Nederland dateren van vlak voor het begin van de jaartelling. Omstreeks 50 voor Christus schreef de Romeinse veldheer Julius Caesar het boek *Het verslag van de Gallische oorlogen*². Caesar had in 58 voor Christus de opdracht gekregen om de pas veroverde gebieden ten noorden van Italië te besturen. Het bleef niet bij besturen. In een paar jaar veroverde hij grote gebieden ten zuiden en ten westen van de Rijn. Dit gebied noemde hij Gallië. Zijn veldtochten brachten hem ook in het huidige Limburg en Brabant. Een van de stammen die daar woonden, de Eburonen, verzette zich in 54 voor Christus tegen de Romeinen. Negenduizend Romeinse soldaten verloren daarbij het leven. De Romeinen namen daarop wraak door de Eburonen vrijwel geheel uit te roeien. Toen Julius Caesar in 49 voor Christus weer naar Italië vertrok, liet hij in het noorden van Gallië een verwoest en ontvolkt gebied achter. Al gauw zouden andere volken zich hier vestigen.

In 12 na Christus kwamen de Romeinen terug. Keizer Augustus en zijn opvolgers wilden het Romeinse rijk uitbreiden tot aan de rivier de Elbe. Het rivierengebied werd een belangrijke uitvalsbasis voor de Romeinen. Langs de Rijn werden steeds meer versterkingen³ gebouwd. Op de stuwwal bij Nijmegen bouwden zij een legerplaats⁴. Na vele mislukte pogingen gaf keizer Claudius in 47 na Christus het plan op om het gebied tussen de Rijn en de Elbe te veroveren. De Rijn werd de definitieve noordgrens van het Romeinse rijk.

Voor de nieuwe heersers was het van belang om goede banden te hebben met de stammen in het rivierengebied. Met een van deze stammen, de Bataven, sloten de Romeinen een verbond. De Bataven hoefden geen belasting te betalen aan de Romeinen en behielden een grote vrijheid. In ruil daarvoor kregen de Romeinen van de Bataven militaire steun. Omstreeks 50 na Christus dienden ongeveer 5000 Bataafse mannen onder aanvoering van hun eigen leiders in het Romeinse leger. Geleidelijk werd de vrijheid van de Bataafse adel beperkt. Ook de verplichting om soldaten te leveren drukte zwaar op de Bataven. In 69 na Christus kwamen de Bataven onder leiding van Julius Civilis dan ook in opstand tegen de Romeinen. Alle forten aan de Rijn grens, van Katwijk tot Xanten werden platgebrand. Ook de hoofdstad die de Romeinen bij het tegenwoordige Nijmegen hadden gebouwd, werd in brand gestoken. Maar de opstandelingen waren niet opgewassen tegen het veel grotere Romeinse leger. De rebellen gaven zich over. Het bondgenootschap werd opnieuw gesloten. Om herhaling van de opstand te voorkomen, versterkten de Romeinen de Rijn grens.

Na de Bataafse opstand brak een lange periode van welvaart aan waarin de Bataven en andere stammen die in het zuiden van Nederland woonden, beïnvloed werden door de cultuur die de Romeinse soldaten met zich mee hadden gebracht. Vanaf het einde van de tweede eeuw na Christus vielen regelmatig Germaanse stammen het Romeinse rijk binnen. Het Romeinse leger kon daar nog wel weerstand

² Commentarii de Bello Gallico

³ Castella

⁴ Castra

aan bieden. Maar rond 270 na Christus trokken grote groepen Franken massaal de Rijn over. Deze invallen maakten duidelijk dat de Romeinen de macht begonnen te verliezen.

Aan het einde van de derde eeuw na Christus begonnen de Romeinen een nieuw verdedigingssysteem toe te passen. In plaats van grote forten aan de Rijn grens bouwden zij kleinere forten in het binnenland. Het fort bij Ceuclum⁵ waar de weg van Maastricht naar Nijmegen de Maas kruiste, is hiervan een voorbeeld. Maar het hielp niet veel. De onrust in het grensgebied nam toe. In 406 na Christus besloten de Romeinen om het noordwestelijke deel van het Romeinse rijk op te geven.

De romanisering

Met de Romeinen kwamen allerlei nieuwkomers in het zuiden van het huidige Nederland wonen. In de eerste plaats waren dat de Romeinse soldaten die de grens bewaakten. De soldaten werkten ook in en om de legerplaats als timmerman, wagenmaker, schoenmaker, glasblazer of als pottenbakker. Wanneer de soldaten na vijftig jaar trouwe dienst het leger verlieten, begonnen zij vaak een eigen bedrijf als ambachtsman. Wat zij tijdens hun dienstdienst in het leger als ambachtsman hadden geleerd kwam dan goed van pas. Anderen kochten grond en begonnen een boerenbedrijf. Zij verkochten groenten, zuivelproducten en vee aan het leger. Deze soldaten, die afkomstig waren uit verschillende delen van het Romeinse rijk, vestigden zich na hun dienstdienst ook in het zuiden van Nederland.

Met het Romeinse leger waren ook mensen meegetrokken die aan de soldaten wat konden verdienen. Deze handelaren en ambachtlieden vestigden zich in de buurt van de legerplaatsen. Ook deze mensen kwamen uit verschillende delen van het grote Romeinse rijk.

Al deze nieuwkomers hadden natuurlijk hun eigen ideeën en gewoonten meegenomen. Voor de mensen die hier woonden waren sommige dingen nieuw. Heel geleidelijk werden een aantal van die ideeën, gewoonten en gebruiken door de inheemse bevolking overgenomen. Het overnemen van ideeën en gewoonten van de Romeinen noemen we 'romanisering'.

In de vierhonderd jaar dat de Romeinen in het zuiden van ons land verbleven, bleef veel bij het oude. Maar op allerlei terreinen van het dagelijks leven zou ook veel veranderen.

De veranderingen begonnen al direct na de verovering van het gebied. Bij het bouwen van de forten gebruikten de Romeinen 'nieuwe' bouwmaterialen. De houten forten werden bedekt met dakpannen. Deze vorm van dakbedekking was hier toen nog onbekend. Later werden de houten gebouwen vervangen door bouwwerken van steen en baksteen. Ook de aanleg van verharde wegen tussen forten door de Romeinse soldaten was nog niet eerder vertoond. De Romeinse reiziger kon zijn weg vinden dankzij mijlpalen en reiskaarten.

De Bataven en mannen van andere inheemse stammen die in dienst van het Romeinse leger traden, kwamen in contact met Romeinse gebruiken. In het leger leerden zij Romeinse aanvalstechnieken. Na hun dienstdienst namen zij een deel van hun wapenrusting mee en meestal ook andere Romeinse voorwerpen. We weten dit omdat behalve in graven ook allerlei militaire uitrustingsstukken als offers bij de inheemse tempels, zoals die van Empel bij 's-Hertogenbosch, zijn aangetroffen. De meeste goden die de inheemse stammen aanbaden zijn ons onbekend. Uit vondsten bij Empel blijkt echter dat daar de god Hercules Magusanus door de Bataven werd vereerd. De inheemse stammen moesten het gezag van de Romeinen erkennen, maar mochten hun eigen goden blijven vereren. Zij gingen vrijwillig ook de goden van de Romeinen vereren waarbij inheemse en Romeinse goden werden

⁵ Cuijk

vereenzelvigd. Zo werd de inheemse god Magusanus ook met de naam Hercules aangeduid.

Na de komst van de Romeinen brak een periode van welvaart aan waardoor de bevolking in omvang toenam. Dit is af te leiden uit het feit dat meer bos werd gekapt om als akker te dienen. Ook de vorm van de boerderijen veranderde langzaam. Voor het begin van de jaartelling was er geen duidelijke scheiding tussen stal en woongedeelte. De bewoners produceerden voor eigen gebruik. Maar in de Romeinse tijd veranderde dat. Naar Romeins voorbeeld werden hier en daar villa's gebouwd. Een villa was een groot boerenbedrijf dat voor de markt produceerde: de stadsbewoners en de Romeinse troepen waren de afnemers. In Noord-Brabant is in Hoogeloon een villa opgegraven. Een aan een villa verwante boerderij is in Westerveld bij Oss ontdekt. Uit archeologisch onderzoek is gebleken dat de schuren rond de inheemse boerderijen groter werden. In deze schuren werd het graan opgeslagen dat met de Romeinen werd geruild.

Door de handel met het Romeinse leger ging de inheemse bevolking deel uitmaken van een groot handelsnetwerk. Graan werd geruild tegen onder andere luxueus vaatwerk dat de Romeinen uit andere delen van het rijk importeerden. Het aardewerk dat door de Romeinen werd ingevoerd was op de draaischijf gemaakt en gebakken in heteluchtovens. Dit Romeinse aardewerk was niet alleen mooier maar ook sterker dan het handgevormde inheemse aardewerk dat in primitieve ovens werd gebakken. Dergelijk aardewerk werd na verloop van tijd ook in onze streken geproduceerd. In Halder, bij Sint-Michielsgestel, had zich omstreeks 65 na Christus een aantal pottenbakkers gevestigd die gebruik maakten van de draaischijf. De kommen, kookpotten en bekers die hier werden vervaardigd, lijken sterk op die uit Noord-Gallië waar de romanisering al eerder plaats had gevonden.

Veel van het goedertransport vond plaats over water. De Rijn en de Maas speelden daarbij een belangrijke rol. Op enkele plaatsen waar de weg een rivier kruiste bouwden de Romeinen bruggen zoals bij Cuijk. Producten uit de zuidelijke landen kwamen via de Rhône, Saône, Moezel en uiteindelijk de Rijn en Maas naar ons gebied. Bouwmaterialen als tufsteen en basalt kwamen uit de Eifel, kalksteen uit de omgeving van Metz en zandsteen uit andere delen van noord Frankrijk. Het transport van materiaal met een militaire bestemming werd verzorgd door het leger. Maar de handel in luxere producten was in handen van particulieren.

Dankzij de groeiende handel en welvaart kregen steeds meer mensen de beschikking over geïmporteerde goederen. Het in Cuijk, Esch en Oss gevonden 'terra sigillata' (rood aardewerk) kwam uit Trier en Frankrijk. Glas en terracotta beeldjes kwamen uit Keulen. De in Empel gevonden amfora's, grote kruiken met oren, zijn afkomstig uit Spanje.

Ook nieuw voor de inheemse bevolking was het gebruik van geld. Het gebruik van geld betekende overigens niet het einde van de ruilhandel. Geld werd vrijwel alleen gebruikt bij transacties met de Romeinen.

Acculturatie

De cultuur is het geheel van gewoonten, gebruiken, technieken, religie en nog vele andere zaken die door een volk wordt gedeeld. Culturen hebben elkaar beïnvloed en doen dat nog steeds: acculturatie.

De bovengeschetste Romeinse erfenis is het gevolg van de invloed die van de Romeinse cultuur is uitgegaan op de inheemse bevolking. Gewoonten, gebruiken, technieken en andere elementen van de Romeinse cultuur waren hier destijds onbekend. Door het langdurige contact tussen de Romeinen en de inheemse bevolking heeft de inheemse bevolking geleidelijk elementen van de Romeinse cultuur overgenomen. Dit proces wordt de romanisering genoemd.

Het verschijnsel acculturatie is van alle tijden, want culturen die met elkaar in contact komen, beïnvloeden elkaar. Ook in onze multiculturele samenleving nemen wij elementen uit andere culturen over. Denk hierbij aan eetgewoonten (chinees, pizza, hamburger), maar ook aan de overname van termen als computer en management,

trends in kleding (spijkerbroek, baseballpetjes) etc. Het inzicht dat in het verleden ook in onze cultuur elementen van andere culturen zijn geïntegreerd, kan relativerend werken op het tot norm verklaren van de 'eigen cultuur' ten opzichte van andere culturen in de hedendaagse multiculturele samenleving.